

УДК 347.91(477)

О. С. ПОГРЕБНЯК,*ад'юнкт кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ***МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ
ПРАВ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ**

Розглянуто міжнародно-правові стандарти захисту прав осіб з психічними розладами. На думку автора, такими стандартами є: право на фізичне і психічне здоров'я, вимоги до встановлення діагнозу психічного розладу, законність затримання психічно хворого, відповідно до процедури, встановленої законом, право на звернення до суду.

**ПОГРЕБНЯК О. С. МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ СТАНДАРТЫ В СФЕРЕ
ЗАЩИТЫ ПРАВ ЛИЦ С ПСИХИЧЕСКИМИ РАССТРОЙСТВАМИ**

Рассмотрены международно-правовые стандарты в сфере защиты прав лиц с психическими расстройствами. Автор считает, что таковыми стандартами являются: право на физическое и психическое здоровье, требования к установлению диагноза психического расстройства, законность задержания психически больного, в соответствии с процедурой, установленной законом, право на обращение в суд.

**POGREBNIAK O. INTERNATIONAL AND LEGAL STANDARDS IN THE SPHERE
OF PEOPLE WITH MENTAL INSANITY RIGHTS' PROTECTION**

International and legal standards in the sphere of people with mental insanity rights' protection are considered. The author believes that these standards are the right on physical and mental health, demands to establish the diagnosis of mental insanity, legality of mentally ill person's detention according to the procedure established by the law, the right on reference to the court.

На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод є домінуючою. У цьому напрямку прийнято ряд міжнародних нормативно-правових актів, котрі визначають людину найвищою соціальною цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави [1]. У зв'язку з цим важливим є звернення до міжнародних документів, у яких закріплені певні стандарти захисту прав людини, зокрема щодо осіб з психічними розладами. **Завдання** нашого дослідження полягає у визначенні основних міжнародних стандартів захисту прав осіб із психічними розладами.

В Україні дослідження проблеми захисту

прав осіб із психічними розладами займалися М. Ясинок [2; 3], А. Мезенцев [4], Н. Шахман [5], О. Шершель [6], однак у даних роботах увага здебільшого приділялась окремим питанням процедури надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку і не розглядалась проблема комплексно, зокрема в аспекті відповідності національного законодавства міжнародним стандартам захисту прав осіб із психічними розладами.

Загальновизнані принципи і норми міжнародного права, а також договори між державами (двосторонні і багатосторонні) визнаються конституціями, законами і звичаями держав – членів світового співтовариства,

складовою частиною їх правової системи, тобто джерелами внутрішнього державного права.

Як указується в юридичній літературі, основними джерелами міжнародного права є міжнародні договори та міжнародні звичаї. При визначенні кола джерел слід також звернути увагу на положення ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, де, як вважає ряд науковців, міститься перелік джерел міжнародного права. Зокрема в цій статті вказано, що вирішуючи спори на основі міжнародного права, Суд застосовує конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, визнані звичаї, загальні принципи права, які визнані цивілізованими народами. Як допоміжні засоби при визначенні правових норм можуть застосовуватись судові рішення і доктрини [7, с. 50–53].

У правовій літературі всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами [8, с. 66]. Вимоги міжнародного права з проблематики прав людини, включаючи пакти ООН та регіональні конвенції, повинні бути основою для розробки національного законодавства, яке визначає права осіб із психічними розладами або регулює діяльність всієї системи охорони психічного здоров'я і соціального забезпечення [1].

Вважається, що найважливішим міжнародним стандартом є Загальна декларація прав людини. Як резолюція Генеральної Асамблеї, цей текст сам по собі не має юридичної сили, але на практиці він справляє великий вплив, на нього часто посилаються, численні національні законодавчі порядки включають його у свій зміст, іноді навіть на конституційному рівні. Даний міжнародний документ посилається на філософію природного права («Усі люди народжуються вільними та рівними у гідності та у правах») та на демократичні принципи [9, с. 186–188]. Встановлені Декларацією права на життя, свободу й особисту недоторканність, на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, яке необхідне для підтримання здоров'я й добробуту її самої та її сім'ї, є основними стандартами прав людей, та осіб із психічними розладами зокрема [10, с. 194–197]. Так, відповідно до Принципів захисту психічно хворих осіб та покращення психіатричної допомоги (далі Принципи ПХ), прийнятих Генеральною Асамблеєю резолюцією 46/119 від 17 грудня 1991 р., будь-яка особа з психічним розладом має право на здійснення всіх громадянських, політичних, економічних, соціальних і культур-

них прав, визнаних у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (далі – МПЕСКП) та інших міжнародних документах [11].

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права також належать до загальних законів, вони є «корисними для еволюції свідомості всього світу» [9, с. 187]. Зокрема в МПГПП закріплено обов'язок держави забезпечувати всім особам, що перебувають у межах її території чи під її юрисдикцією права, визнані в цьому Пакті, зокрема право на захист, право на життя, право на свободу та особисту недоторканність тощо; закріплено заборону катування чи жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. В ст. 12 МПЕСКП встановлено, які держави, що беруть участь у даному пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяганий рівень фізичного і психічного здоров'я. МПГПП та МПЕСКП були ратифіковані Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про ратифікацію Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 19.10.1973 р.» [10, с. 205]. У 1996 р. Комітет з економічних, соціальних і культурних прав прийняв Зауваження загального порядку № 5 щодо застосування положень МПЕСКП стосовно інвалідів з фізичними і розумовими недоліками. Зауваження загального порядку, що підготовлені контролюючими органами, становлять важливе джерело тлумачення статей конвенції з прав людини. Хоча зауваження загального порядку не мають обов'язкової сили, вони являють офіційну думку про відповідне тлумачення відповідних положень міжнародно-правових пактів. Фундаментальний обов'язок захисту прав людини, що відображений в усіх трьох документах, є обов'язком із захисту від дискримінації. Більше того, у Зауваженні загального порядку № 5 констатовано, що **під правом на здоров'я** слід розуміти право доступу до послуг реабілітації. Це означає, що **під правом на фізичне і психічне здоров'я** слід розуміти право доступу до психічних, медичних і соціальних послуг, які дозволяють особам з будь-якою формою інвалідності досягнути оптимального рівня самостійності. Інші важливі права, що закріплені в Міжнародному біллі про права людини, включають право на участь

у житті суспільства, право на свободу й особисту недоторканність, право осіб із будь-якою формою інвалідності, до якої належать особи із психічними розладами, на захист своїх прав від можливої дискримінації. Стаття 7 МПГПП гарантує захист від катувань, жорстокого, нелюдського й такого, яке принижує гідність, поводження; вона може застосовуватись до медичних закладів і особливо до психіатричних лікарень. Зауваження загального порядку до ст. 7 МПГПП вимагає від держав-учасників «надавати інформацію про примусове утримання в психіатричних лікарнях, заходи щодо попередження знущань, процедури подачі апеляції особами, що перейшли до стаціонарних психіатричних закладів, і скарги, зареєстровані в період підготовки звіту» [1].

Іншим важливим міжнародним актом у сфері захисту прав осіб з психічними розладами слід вважати Принципи ПХ, що встановлюють керівні засади захисту прав даних осіб. У Принципах знайшли своє закріплення право всіх осіб на найкращу психіатричну допомогу, вимоги гуманного, з повагою ставлення до гідності особи, захист від усіх форм експлуатації. Важливою гарантією захисту є **вимоги до встановлення діагнозу психічного розладу**, який ніколи не ставиться на підставі політичного, економічного або соціального становища або з іншої причини, що безпосередньо не стосується стану психічного здоров'я. Сімейний чи службовий конфлікт або невідповідність моральним, соціальним, культурним чи політичним цінностям, релігійним поглядам, що переважають у суспільстві, в якому знаходиться відповідна особа, ніколи не може бути визначальним фактором для встановлення діагнозу про наявність психічного захворювання. Так само інформація про лікування або госпіталізацію в минулому не може сама по собі пояснювати встановлення діагнозу про наявність психічного захворювання в теперішній час чи у майбутньому.

Стандарти надання допомоги полягають у тому, що кожен пацієнт має право на таку медичну і соціальну допомогу, яка необхідна для підтримання його здоров'я, та право на догляд і лікування відповідно до тих стандартів, що й інші хворі. Лікування пацієнтів повинно здійснюватись в обстановці найменшого обмеження і за допомогою найменш обмежувальних методів, що відповідають необхідності підтримки його здоров'я і захисту фізичної безпеки інших осіб. За загальним правилом, будь-яка допомога повинна здійснюва-

тись лише за згодою пацієнта, окрім випадків примусової госпіталізації, або за наявності інформації про те, що особа самостійно не в змозі дати згоду на запропонований курс лікування й таке лікування необхідне в інтересах особистої безпеки особи чи безпеки інших осіб, або згідно з рішенням незалежного уповноважуючого органу, відповідно до якого запропонований курс лікування найкращим чином відповідатиме інтересам здоров'я пацієнта [11]. Таким чином, Принципи ПБ встановлюють мінімальні стандарти захисту прав людини в галузі психіатрії. Міжнародні контрольні-наглядові органи застосовують Принципи ПБ для авторитетного тлумачення вимог міжнародних конвенцій, таких, як МПЕСКП. Принципи ПБ встановлюють стандарти лікування й утримання пацієнтів у психіатричних клініках і становлять собою захист від безпідставного примусового утримання людей у таких закладах. Дані принципи здебільшого застосовуються до осіб із психічними розладами незалежно від того, чи знаходяться дані особи у психіатричних закладах, і до всіх осіб, що утримуються в таких закладах незалежно від наявності чи відсутності діагнозу психічного розладу. Останнє положення є важливим, оскільки в багатьох країнах психіатричні клініки довготривалого перебування використовуються як місця утримання в стаціонарі з причин відсутності аналогічних закладів або допомоги, що здатні задовольнити їх потреби за місцем проживання. У Принципах ПБ вказано, що кожна людина, що страждає на психічні розлади, має право, наскільки це можливо, жити і працювати в суспільстві [1].

Міжнародні договори, які укладаються під егідою спеціалізованих інституцій Організації Об'єднаних Націй, закріплюють специфічні права та організують їх захист [9, с. 188]. Це міжнародні документи окремого призначення, серед яких Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною 27 лютого 1991 р. Конвенція містить положення про захист прав дітей та неповнолітніх, до яких належить захист від усіх форм фізичного та психічного посягання; захист від дискримінації; право на життя; здоровий розвиток; дотримання найкращих інтересів дитини і повага права дитини на свободу думки. Окремі статі Конвенції безпосередньо присвячені питанням охорони психічного здоров'я. Стаття 23 визнає, що дитина з розумовими чи фізичними недоліками повинна вести повноцінне та гідне життя в умовах, які забезпечують її гідність, сприяють розвитку її впевненості в собі

і допомагають їй активній участі в житті суспільства. Стаття 25 визнає право на періодичний перегляд курсу лікування дитини для захисту її фізичного чи психічного здоров'я. Стаття 27 визнає право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального й соціального розвитку дитини.

Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР 26 січ. 1987 р., також застосовується до осіб, що страждають на психічні розлади. Стаття 16 Конвенції закріплює, що кожна держава учасник Конвенції зобов'язується запобігати актам жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання.

Вивчаючи проблему захисту прав осіб із психічними розладами, особливу увагу слід приділити міжнародно-правовим актам Європейського Союзу. Згідно із завданнями Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV [12], зважаючи на послання Президента України до Верховної Ради від 15 квітня 2003 р. у тематичній доповіді «Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу» відзначено, що для України «адаптація національного законодавства до норм права ЄС має особливу значущість і актуальність, оскільки з цим процесом пов'язані не тільки створення правової бази для майбутнього вступу до ЄС, а й досягнення інших важливих для нашої держава цілей», а саме: створення підґрунтя та рушійної сили правової, адміністративної та судової реформи; подальшої демократизації суспільних процесів; розбудови громадянського суспільства [13, с. 241].

Одним із джерел захисту прав людини в європейському регіоні є Європейська конвенція про захист прав людини і її основних свобод (1950), ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав, основних свобод людини» (далі – Конвенція). Досить дискусійним питанням є існування прецедентів у правовій системі Європейського Співтовариства [13, с. 31]. Багато науковців досить тривалий період вважали, що рішення суддів не можуть бути джерелами міжнародного права. Аргументом на підтвердження такої позиції було те, що завдання суду – не створення міжнародно-правових норм, а за-

стосування їх у конкретних випадках. На формування протилежної точки зору значно вплинули результати діяльності Європейського Суду. Так, Європейський Суд з прав людини визнав «розвиток норм, що встановлені Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод» [7, с. 59]. При цьому даний судовий орган не просто вирішує конкретну справу, але й створює правову судову доктрину, що дозволяє прецедентному праву Конвенції фактично перетворитись на систему, яка динамічно розвивається і за допомогою якої формуються європейські стандарти в галузі прав людини [8, с. 66]. Юридичною підставою для застосування судами України прецедентів Європейського Суду є положення п. 1 Закону України № 475/97 ВР від 17 липня 1997 р. «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Першого протоколу та Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», відповідно до якого Україна визнала обов'язковою «і без укладання спеціальної угоди юрисдикцію Європейського Суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції». Тому рішення цього міжнародного Суду, по суті, треба розглядати як прецеденти, у яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини і її основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст [14, с. 269].

У ст. 5 Конвенції закріплено право на свободу й особисту недоторканність. Відповідно до її положень нікого не може бути позбавлено волі, ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як законне затримання психічно хворих. Пункт 4 Конвенції закріплює, що кожний, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, за якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним [10, с. 225]. Для того щоб відповідати статті 5 §1, розглянуте ув'язнення має бути здійснено **відповідно до процедури, встановленої законом**, має бути **законним** і стосуватися **психічно хворого** [15, с. 144]. У Конвенції не вказано, що саме слід розуміти під словом «психічно хворий». Цьому терміну не можна дати чітке тлумачення, як зазначалося Комісією Європейського Суду з прав людини, урядом Нідерландів та заявником у справі *Вінтерверп проти*. Значення цього терміна постійно розширюється разом з новими досягненнями у галузі психіатрії, появою більш гнучких методик лікування, змінами

у ставленні суспільства до психічних захворювань, зокрема дедалі більше зростає розуміння проблем психічно хворих пацієнтів. У будь-якому разі очевидно, що пункт 1 (е) ст. 5 не слід розуміти як дозвіл на затримання особи лише тому, що її погляди або поведінка відхиляються від норм, які переважають у конкретному суспільстві.

Наступним питанням є **законність затримання**, що відповідає цілям пункту 1 (е) ст. 5. Така законність передбачає насамперед відповідність національному законодавству, а також відповідність меті обмежень, дозволених пунктом 1 (е) ст. 5; вона необхідна як для видання припису, так і для виконання заходів, пов'язаних із позбавленням волі. Щодо відповідності національному законодавству, Європейський Суд зазначає, що термін «законний» охоплює процесуальні, а також матеріально-правові норми. Таким чином, даний термін та загальна вимога, викладена на початку п. 1 ст. 5, певною мірою збігаються – стосовно дотримання «процедури, встановленої законом». Справді, ці терміни відображають важливість мети, яка покладена в основу п. 1 ст. 5: у демократичному суспільстві, яке керується верховенством права, ніяке затримання, яке є свавільним, не може вважатися законним. Не повинно бути жодного елементу свавілля. Нікого не може бути позбавлено свободи як психічно хворого, якщо немає медичного висновку про те, що його психічний стан виправдовує обов'язкову госпіталізацію.

Відповідно до законодавства України, існують матеріально-правові (Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III) та процесуальні норми (Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV), що встановлюють підстави та процедуру затримання осіб із психічними розладами.

На думку Європейського Суду з прав людини, за винятком невідкладних випадків, особа не може бути позбавлена свободи, якщо не буде достовірно встановлено, що вона є психічно хворою [16]. Рішення Європейського Суду у справі *Вінтерверп проти Нідерландів* від 24 жовтня 1979 р. з прав людини визначає три мінімальні умови, які має задовольняти «законне затримання психічно хворого» [15, с. 144]. Сама природа того, що має бути встановлено компетентним національним органом – тобто реальний розлад психіки, – потребує об'єктивної медичної експертизи. Крім того, розлад психіки повинен мати такий характер або такий ступінь, який би виправ-

довував обов'язкове позбавлення волі. Більше того, правомірність подальшого тримання у психіатричній лікарні залежить від того, чи зберігається стан психічного розладу.

Європейський Суд з прав людини, без сумніву, має повноваження перевірити «законність» затримання. У справі *Вінтерверп проти Нідерландів* пан Вінтерверп стверджує незаконність затримання, мотивуючи своє твердження процесуальними порушеннями, допущеними при винесенні трьох розглядуваних постанов про тримання в лікарні. У цьому контексті слід додати, що під час прийняття рішення щодо тримання особи як психічно хворої національні органи влади мають бути визнані такими, що мають певні дискреційні повноваження, оскільки саме відповідні органи державної влади оцінюють свідчення, надані їм у конкретній справі; завдання Європейського Суду з прав людини – перегляд рішень цих органів згідно з Конвенцією.

Європейський Суд з прав людини вважає, що слова «відповідно до процедури, встановленої законом» явно відсилають до внутрішнього законодавства, вони свідчать про необхідність дотримання відповідної процедури згідно з цим законодавством. Однак сам по собі національний закон має відповідати Конвенції, в тому числі й загальним принципам, які викладені в ній або мають на увазі. Поняття, що лежить в основі даного терміна, – це поняття чесної та належної процедури, а саме – будь-який захід, що позбавляє людину свободи, має виходити від незалежного органу, має ним виконуватися і не може бути свавільним. Питання про те, чи було процедуру, встановлену законом, дотримано у справі заявника, належить до юрисдикції суду. Однак логіка системи гарантування, встановлена Конвенцією, накладає обмеження на обсяг цього розгляду. Насамперед владні органи, особливо суди, мають тлумачити та застосовувати національний закон навіть у тих сферах, де Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод «інкорпорує» норми цього закону: за природою речей саме національні органи є особливо правомочними у врегулюванні питань, що виникають у зв'язку з цим.

Коли рішення про позбавлення волі приймає адміністративний орган, п. 4 ст. 5 зобов'язує надати затриманій особі право на звернення до суду; проте немає жодної вказівки, що цей порядок застосовується і в разі, коли рішення приймається судом при закритті провадження у справі. В останньому випадку

судовий розгляд, якого вимагає п. 4 ст. 5, поглинається рішенням. Звертаючись до свого прецедентного права, Комісія Європейського Суду стоїть на тій позиції, що за даних умов такий висновок Суду не може бути підтриманий у разі утримання особи на тій підставі, що вона є психічно хворою, принаймні коли це утримання триває невизначений строк. Як зазначалося раніше, підстави, що спочатку давали право для такого затримання, можуть зникнути. Отже, таке розуміння контексту п. 4, яке робить цю категорію затримання незалежно від подальшого перегляду законності такого затримання – за умови, що перше рішення прийняте судом, – суперечило б предметові та цілям ст. 5. Вбачаємо, що сама природа такого позбавлення волі вимагає перегляду його законності через прийнятні проміжки часу. Однак важливо, щоб дана особа мала доступ до суду та можливість бути вислуханою особисто або – в разі потреби – через будь-яку форму представництва, інакше це означатиме, що особі не було надано можливості скористатися основними процесуальними гарантіями, що мають застосовуватися у справах щодо позбавлення свободи. Психічна хвороба може спричинити обмеження або зміну способу здійснення такого права, але це не може виправдати порушення самої сутності права. Справді, спеціальні процесуальні гарантії можуть виявитися потрібними для захисту інтересів осіб, які з огляду на свою

психічну хворобу неспроможні діяти цілком самостійно [16]. Закон України «Про психіатричну допомогу» передбачає, що госпіталізація до психіатричного закладу (її продовження) в примусовому порядку здійснюється лише за рішенням суду. Тим самим фактично встановлено не тільки судовий контроль за діями чи бездіяльністю посадових осіб психіатричних закладів, а й попередній судовий контроль за законністю прийнятих ними рішень про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку [6, с. 265]. Таким чином, існуючі норми забезпечують захист прав осіб із психічними розладами та відповідають зазначеним стандартам.

Слід зазначити, що Всесвітня організація здоров'я (далі – ВОЗ) вживає численні заходи щодо створення та удосконалення діючого законодавства країн усього світу. У 1996 р. ВОЗ прийняла Закон про психіатричну допомогу: десять основних принципів як інструмент тлумачення Принципів ПБ і рекомендацій з розробки законодавства з охорони психічного здоров'я [1].

Таким чином, нами було розглянуто міжнародно-правові стандарти та засоби захисту прав осіб, що страждають на психічні розлади. Подальші наукові дослідження пов'язані з більш детальним визначенням відповідності національного законодавства в галузі захисту прав осіб із психічними розладами міжнародно-правовим стандартам.

Література

1. Справочник базовой информации ВОЗ о психическому здоровью, правам человека и законодательству [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.who.int/publications/list/9244562820/ru/index.html>.
2. Ясинок М. М. Окремі питання правового регулювання розгляду судом справ про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку / М. М. Ясинок // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 3–4. – С. 182–186.
3. Ясинок М. М. Чи може мати місце судове розпорядження у справах окремого провадження / М. М. Ясинок // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 51–54.
4. Мезенцев А. Участь прокурора у розгляді судом справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку / А. Мезенцев // Вісник прокуратури. – 2008. – № 6. – С. 109–114.
5. Шахман Н. В. Права і свободи осіб з психічними розладами / Н. В. Шахман // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 49. – С. 26–31.
6. Шершель О. В. Судовий контроль за наданням психіатричної допомоги / О. В. Шершень // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2002. – Вип. 17. – С. 265–269.
7. Міжнародне право : підручник / [Ліпкан В. А., Антипенко В. Ф., Акулов С. О. та ін. ; за ред. Ліпкана В. А.]. – К. : КНТ, 2009. – 752 с.
8. Кройтор В. А. Стандарти Європейського Союзу в сфері цивільного судочинства і проблема доступу до правосуддя / В. А. Кройтор, Т. В. Степаненко // Наукові записки Харківського економіко-правового університету. – 2005. – № 1 (2). – С. 64–77.
9. Туском Ж. Міжнародне право : підручник / Жан Туском ; пер. з фр. – К. : Арт-Ек, 1998. – 416 с.
10. Міжнародне право в документах / [за заг. ред. М. В. Буромського]. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 376 с.
11. Защита психически больных лиц и улучшение психиатрической помощи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://h-v-p.boom.ru/oon.htm>.
12. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629–IV // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 74.

13. Кравчук І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І. В. Кравчук, М. В. Парпан. – К. : Слово, 2004. – 320 с.

14. Тлумачення та застосування конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України : навч. посіб. / [авт. кол.: М. В. Мазур, С. Р. Беніцький, В. В. Костицький]. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2006. – 600 с.

15. Бущенко А. П. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського Суду з прав людини / А. П. Бущенко ; худ.-оформ. В. Є. Захаров. – Х. : Права людини, 1998. – 432 с.

16. Eur. Court H. R. Winterwerp case, judgment of 24 October 1979, Series A No. 33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.inter.nl.net/hcc/F.Strijthagen/wrdb/winterwerp.html>.

Надійшла до редколегії 10.06.2010
